

תקציר

מחקר זה עוסק במושג הגן הספרותי כפי שהתפרש בספרות הגרמנית סביב 1800, במיוחד בכתביו של יוהן וולפגנג פון גתה (1749–1832). טענתי המרכזית היא כי הגן שימש בכתביו של גתה כמצע לתמורה (טרנספורמציה) של הסובייקט ה"מערבי", ה"אוטונומי" וה"חילוני" – תמורה הכרוכה במצבי קיצון של תשוקה, תעיייה וחצייה מגדרית ותרבותית, אשר כיוונה מזרחה, בזיקה למסורות ספרותיות פרסיות, ועבריות, שבהן גתה השתלם.

המתודה ההשוואתית שלי, הנשענת על בקיאות בשלוש השפות ומעוגנת בלימודי תרגום, מאפשרת לי לבחון את ההדהוד החוזר, בין יצירותיו של גתה לבין שיר השירים, שירת ימי הביניים העברית בספרד והשירה הפרסית הקלאסית. אולם, במקום להציב זו מול זו קטגוריות יציבות של ספרויות לאומיות, אני בוחן את היחסים ביניהם דרך הפריזמה של מושג הגן כטרופ "עולמי", חוצה זמנים ומוסכמות היסטוריות. הניתוח שלי מתמקד בגן כמקום של עיבוד ומחזוריות, אך גם כאתר של הפסקים, קטיעה וקמילה; זהו מרחב שבו מעוצבת מחדש הסובייקטיביות בזיקה לשוב אותה. במרחב זה, מושגים כמו תשוקה, תרגום ו"בילדונג", אינם רק זוכים לייצוג מימטי, אלא גם מעוצבים באופן פעיל. במובן זה, הגן מתגלה כזירה דינמית לחשיבה מחודשת על עצם תפיסת הסובייקטיביות ועל גבולותיה של הספרות.

כבר בשלבים המוקדמים של כתיבתו, מופיע הגן אצל גתה כמרחב לקריאה, תשוקה והתבוננות עצמית, וכן כמצע ל"בילדונג" – חינוך אסתטי ועיצוב טרנספורמטיבי של הסובייקט. בעבודתי, אני מבקש לערער על ההנחות החילוניות המקובלות בחקר מושג הסובייקטיביות במסורת הגרמנית ובמחקר הספרות הפרסית, באמצעות הדגמה כי תהליך עיצוב הסובייקט בגן קשור עמוקות למסורות ליטורגיות פרוטסטנטיות, מוסלמיות ויהודיות, ובאופן רחב יותר – לזיקה אל "הידע האלוהי" ולצפונותיו.

יתר על כן, המחקר שלי מציע דרכים חדשות להגדת הסובייקטיביות על ידי חשיפת ההטרוגניות של הגן, ותפקידו בתהליכי שינוי תרבותיים, מגדריים ומיניים. פרספקטיבה זו מאפשרת לי להכניס לתוך הדיון קטגוריות "מזרחיות", מול תפיסות עיקריות של הסובייקט בעידן ההשכלה הגרמני – במיוחד ביחס לתפיסה הקנטיאנית של הסובייקט כרציונלי, אינדיבידואלי ואוטונומי, או ביחס לתפיסתו של נורברט אליאס בדבר "תהליך הציוויליזציה", שעיצב את הסובייקט האירופי בצלמו.

בבחינת דימויי הגן אצל גתה ובהתעניינותו העמוקה בספרות ה"מזרחית" ובספרות העולם, המחקר שלי מראה כי הגן, כטרופ ספרותי, מייצר תנועה משמעותית, המחוללת את תודעת הסובייקט הגרמני ו"ממזרחת" אותו. עיסוקו של גתה במסורות ספרותיות ורעיונות מן המזרח, אמנם נגוע בחלק מהמקרים בהשטחה אוריינטליסטית ובאי-הבנות, אך בשל היותו כרוך בלימוד ובתשוקה למושאי הלימוד, הוא מוביל. מחקרי תורם לחקר הספרות הגרמנית באמצעות חשיפת מרכזיותו של הגן כמרחב של טרנספורמציה פואטית ומפגש בין-תרבותי בכתביו של גתה. בהצבת כתביו בדיאלוג עם ספרויות "מזרחיות"

ללא היררכיה, אני מבקש לחלץ את כתביו מקריאה ביקורתית דוגמטית, ולהדגיש את הפוריות שבדיאלוג הפואטי, וזאת מבלי להכחיש את כפיפותו למנגנוני כוח קולוניאליים, כפי שתוארו היטב על ידי אדוארד סעיד וממשיכיו. גישה זו אינה רק מעמיקה את הבנת מורשתו של גתה, אלא גם ממחישה את הפוטנציאל הרב שיש למחקר השוואתי ובין-תרבותי בהארת התהליכים הדינמיים שמעצבים את ההיסטוריה הספרותית והתרבותית.

מבנה הדוקטורט הוא כגון, המחולק לשלושה פרקים עיקריים (שהן כערוגותיו) ובו משובצים הקשרים הבלתי לינאריים, והאזהירכיים בין גופי היצירה השונים. שלושת הפרקים המרכזיים של עוסקים ביצירות מרכזיות של גתה, שבהן לגן תפקיד מהותי. "בראש" כל פרק, בנוסף לכותרת, מופיעה מילה גרמנית, אשר מציעה חרך להביט דרכו על היצירות הנידונות בפרק. חלוקה זו אינה קשיחה: תכנים, דימויים ורעיונות חורגים מפרק אחד לזו שאחריו ולהיפך.

לצד הקריאה בכתביו של גתה, אני מציע לאורך הדוקטורט, גם התערבויות ודרכי מעקף המובילות למרחבים ספרותיים נוספים. התערבויות אלו אינן מניחות קשר של השפעה ישירה בין גופי הטקסט השונים, הנשענת על סדר הופעתם הכרונולוגית, אלא מבקשות לשרטט את מושג הגן כפי שהוא עולה מקריאה השוואתית בהם זה לצד זה, על הדמיון והשוני. בין ההתערבויות הללו נכללות יצירות שגתה הצביע עליהן במפורש, כמו שיר השירים או **ספר המוזג** לחאפז; ויצירות שספק אם הכיר, דוגמת שירו של שמואל הנגיד "יהוסף יט". התערבויות אלו מאפשרות לי לשוב ולקרוא את כתיבת הגן של גתה בזיקה למסורות הפואטיות האלה, שאת עקבותיהן אני מזהה בכתביו. יתרה מכך, אני מציע לראות את עיסוקו של גתה בטקסטים אלו כהזמנה לקריאה מחודשת של מקורות אלו עצמם, מתוך הכרה במופעים מוקדמים של סוגיות הנחשבות לרוב כ"מודרניות".

במבוא לעבודה, אני מניח את התשתית התיאורטית העיקרית של הדיסרטציה. אחד המושגים המרכזיים בעבודתי הוא מושג ה"בילדונג". אני מבקש לקרוא את הבילדונג לא רק כתהליך של סוציאליזציה והתאמת הסובייקט אל מוסכמותיה של החברה הבורגנית והמדינה הריכוזית, אלא גם כתהליך של חינוך אסתטי, שבצידו תמורה. הגן הוא אחד המרחבים שבו מתרחש הבילדונג: אזור ספר שבו הטבע לתרבות, אתר של עיבוד ותירבות, ושל הכפפת הפראי לסדר האסתטי ולעקרונות של ארגון מרחבי.

התהליך האסתטי המתקיים במסגרת הגן אינו לינארי, ומתרחשות בחסותו "קריסות" בתחומו של הסובייקט – קריסות הכוללות מצבי רגש קיצוניים, אובדן אוריינטציה, חולי ויגון. כדי לאפיין את הקריסות הללו, אני פונה לביקורת הפסיכואנליזה, ובראש בראשונה למושגים שפיתחו או הרחיבו זייל דלו ופליקס גואטרי דוגמת "מזוכיזם", "מכונת תשוקה" ו"העשות".

בעזרתם אני מנסח את מושג "מחלת האהבה", הנשען על הקריאה בתרגום גתה לשיר השירים בפרק הראשון של המחקר. אולם, "מחלת האהבה" משמשת לאורך העבודה כולה כפיגורה ספרותית המאפשרת לחשוב על מצבי קיצון של פתיחות רדיקלית לאחר, על תרגום, ועל תעייה.

נוסף על אלו, אני פונה לתיאוריות מתחום "ספרות העולם", ובעיקר לזרמים הביקורתיים שבתוכו, כפי שהם באים לידי ביטוי בכתיבתם של אמילי אפטר, ג'יאטרי צ'קרוורטי ספיבק ואמיר מופתי. בעזרת המושג "ספרות העולם", אני מבקש לנסח זיקות וקשרים בין הספרות הגרמנית – שלכאורה ניצבת בלב הקאנון האירופי – לבין ספרויות מאזורים המצויים בשולי המבט המערבי: המזרח הקדום (כפי שהוא משתקף בשיר השירים) והמרחב הדובר פרסית בין המאות האחת-עשרה והארבע-עשרה. אני מבקש לשרטט מפת אירואסייתית של זיקות, ולאפיין את האופן שבו הגן, כטרופ ספרותי, משמש שאתר למעבר של ידע ולהדהוד של מסורות הגן מהפרשנות הרבנית של התורה, הגן מהמחשבה הצ'ופית כפי שהיא מתגלמת בשירה הפרסית הקלאסית, והגן בכתיבו הספרותיים של גתה.

לצד זאת, אני משתמש בתרגום ובמחשבת התרגום כמסגרת תיאורטית נוספת. העבודה בוחנת כיצד מושגים ממסורות ספרותיות שונות מיתרגמים אל מרחב תרבותי אחר, בין השאר בזיקה למחשבת התרגום של גתה כפי שהיא מתנסחת ב**דיואן המערב-מזרחי**. מה אובד בתרגום? מה ניתן לתרגום? ומהו אותו רכיב, שדווקא מתוך איתרגומו, נטען בעוצמה יתרה? כך למשל, אני מציע לקרוא את פסוקיו האחרונים של שיר השירים "שגתה נמנע במכוון מלתרגם, כהדגשה מוגברת של חשיבותם – ושל הדמויות המופיעות בהן – היושבת בגנים והדוד הבורח, הצבי, כפיגורות של תרגום – הנעות בין התיישבות לבריחה, וטעוונות במתח ארוטי ודרמטי.

הפרק הראשון, אשר חוסה תחת המילה **Verwirung** (תעייה, בלבול), עוסק בתקופת הכתיבה המוקדמת של גתה, החל בשנת 1774, עם פרסום **ייסורי ורתר הצעיר** שהקנה לו הצלחה אירופית רחבה, ועד ליציאתו ל"מסע האיטלקי" בסוף המאה השמונה-עשרה. לצד **ייסורי ורתר הצעיר**, "תרגום שיר השירים", שהותקן ככל הנראה סביב 1775, אך פורסם רק לאחר מותו של גתה, ובמחזה הפרודי **ניצחון הרגשנות** (1798), שנכתב כתגובה להצלחתו חסרת התקדים של **ורתר**.

תקופה זו ממקמת את גתה בצומת היסטורי, ערב המהפכה הצרפתית, ומסמנת את מעברו לוויימאר ואת תחילת מעורבותו הפוליטית/תרבותית בחצרו של קרל אוגוסט. הפרק מחולק לשני חלקים עיקריים: החלק הראשון בוחן את דמותה של חולת האהבה בתרגומו של גתה לשיר השירים ובהגות רבנית, ומציע לראות בה מפתח פרשני להבנת עיסוקו של גתה בגן. החלק השני בוחן את תפקיד הגן ב**ייסורי ורתר הצעיר** וב**ניצחון הרגשנות**, תוך הדגשה של דמות האוהב הנואש כמוקד של בלבול, תשוקה ומסירות.

בפרק זה נפרשת לראשונה את הטענה כי גתה מערערים על תפיסות מקובלות של סובייקטיביות, ומציעים קטגוריות חלופיות של בלבול, תעייה ו"הפרעה" יצירתית. בהסתמך על המונח

הגרמני **Verwirrung**, המצביע על בלבול, תעייה במרחב ואיסדר חיצוני ופנימי, אני מדגים כיצד הגנים של גתה מציעים מודל אחר של סובייקטיביות, המשגשג דווקא במרחב לימינלי ובמצבים רווי סתירות. ראשית, אני מראה כי תרגומו של גתה לשיר השירים מבטא גישה ייחודית לתמות של תשוקה, התמסרות וקריסה. תרגומו של "מחלת האהבה" כמחלה בשם ולמען האהבה, מציע הבנה מחודשת של האהבה לא כמצב פאסיבי של תגובה לסביבה, אלא כתהליך אקטיבי, טרנספורמטיבי, המניע את האדם להתחדשות.

השמטותיו של גתה בתרגומו לשיר השירים – ובעיקר השמטת הפסוקים האחרונים – משקפות מגמה ברורה של פרגמנטציה. השמטות אלו, אשר הינן נובעות מחוסר השלמת הפרויקט, מבטאות את נטייתו להדגיש את אופייה החמקמק והנזיל של היצירה. מהלך זה משקף את גישתי הרחבה יותר ביחס לכתיבתו של גתה, הרואה בחוסר שלמות הזמנה לפרשנות, בדומה לאופי הדינמי והמשתנה תדיר של גניו הספרותיים. תרגומו של גתה מהדהד גם את תפיסתו המאוחרת של התרגום כמעשה פתוח – מה שהוא כינה "השלב השלישי", והגבוה ביותר, של התרגום השואף לשמר את זרותו של הטקסט המקורי ולא להבליעו בשפת היעד, שפתו של המתרגם.

לאחר הדיון בתרגום שיר השירים, אני פונה אל מרחבי הגן **בייסורי ורתר הצעיר**. ביצירה זו, הגן אינו רק תפאורה לחיבוטי הנפש של הגיבור, אלא גם אתר פעיל המשמש הן כזרז לתמורות המתחוללות בו, והן כמצע ומושא להרהוריו. ניסיונו של ורתר להפוך ל"אדון הגן" חושף את שאיפתו לשלוט בעולמו הפנימי ולבסס תחושת עצמי יציבה. אולם שליטה זו מתגלה כאשליה. הגן מתגלה כמרחב לימינלי המעניק לו רגעי חסד, קשב ופתיחות, אך גם מדגיש את איהיציבות הגוברת של תודעתו.

בהעמדת התנסויותיו של ורתר אל מול דמותה של "חולת האהבה" בתרגומו של גתה לשיר השירים, אני מדגים כיצד היטמעותו של ורתר בסביבה משקפת מצב של פגיעות קיצונית וכמיהה. יחסו לגן מהדהד אף הוא את דמותה של חולת האהבה – מצב פעיל אך שברירי של השתוקקות והתמסרות, החושף את גבולות הסובייקטיביות שלו.

"בלבול" – הן במובן הממשי והן הנפשי – שב וחוזר במפגשיו של ורתר בתחומו של הגן. חיפושיו הנואש של היינריך, צעיר אומלל שנתקל בורתר באחד מפרקי היצירה, אחר פרחים מחוץ לעונה משקף את מצבו הנפשי של ורתר, שבו ההשתוקקות אל מחוץ לסדרי הבריאה וההיגיון, נעשה למשאת נפש מכלה. בהסתמך על מושג "מכונת התשוקה" של דלז וגואטרי, אני מציע לקרוא את רצונו של היינריך לא טירוף או אשליה גרידא, אלא ביטוי לפתיחות רדיקלית כלפי מצב קיום אחר, כזה הדוחה זהות מקובעת ומתמסר אל שרירותה של התשוקה כתהליך מתמשך ונזיל.

במקביל, אני מראה כי מעברו של ורתר מקריאת הומרוס לשירת אוסיאן מסמן שינוי מהותי ביחסו לספרות ולעולם. המעבר מהסדר הפטריארכלי והמבני של הומרוס לנוף הרגשי והמקוטע של אוסיאן משקף

את התרחקותו של ורתר מסדר רציונלי ומיציבות חברתית. באחד מהשיאים הדרמטיים של הרומן, מבצע ורתר את אחד מהקטעים של שירת אוסיאן, שתורגמו לגרמנית על ידי גתה ושולבו ביצירה, ומשמיע את קינת הפרח הנובל, הדובר בלשון נקבה, וממחיש את התמזגותו עם מחזורי החיים, הקמילה וההתחדשות שבגן, אך גם את נזילותו המגדרית.

ניצחון הרגשות, מציג חזון שונה לחלוטין של הגן. כאן גתה מבקר את הסנטימנטליות המלאכותית ואת הדחף של הנאורות למשול בטבע. דמותו של הנסיך אורונו, גיבור המחזה, ממחישה את התשוקה המלאכותית הזו, כשהוא מקיף את עצמו ב"גן" מלאכותי – חלל פנימי מתוכנן עם אור ירח מזויף, ציוף ציפורים ופלגי מים מבעבעים, כולם מהונדסים בקפידה כדי לאפשר הנאה מן הטבע תוך נטרול אינהונות הכרוכה בשהייה בו. הגן נעשה לזירת מאבק בין הרצון לשליטה ולביות, לבין פתיחות ותשוקה אל אחרות – בין אם אל הסובייקט האחר, ובין אם אל העולם הסובב אותו.

הפרק השני, אשר בראשו מופיע המושג גרמני **Verewandschaft** (שארות, קרבה) אשר גתה פיתח במאמרו ה"מדעי" **המטאמורפוזת של הצמחים** בהשראת מחקריו הבוטניים, אך בא לידי ביטוי גם בשאר היצירות הספרותיות שכתב באותה עת. במאמר מופיע המושג בהקשר של הדמיון בין חלקי הצמח השונים, והמרכזיות של הזיקה ביניהם להתפתחותו התקינה של הצמח, בסמיכות למושג הבילדונג, המובן כאן כצמיחה והתפתחות אורגנית. בשיר ארוך, הנושא את אותו שם, זוכה המושג לפיתוח נוסף, פואטי, הקושר אותו בשנית לדרמה של זוג אוהבים בגן, והתוודעותם לעולם הסובב. התוודעות, שמבקשת לגבור על קטגוריות של שיום והכללה, וליצור בינן לבין הגן, והצומח והחי בו, זיקות פואטיות מסדר גבוה יותר.

ברומן וילהלם מייסטר: שנות החניכות (1795), הידוע כרומן החניכה הראשון, תיאור הגן כרוך במחשבה על חינוך, קשרי אב־בן ועיצוב הסובייקטיביות. ברומן, השני של גתה, מוצגת ההתבגרות כתהליך אורגני שמתרחש במרחב הגן. הסצינות המרכזיות, שבהן אני דן בפירוט, מופיעות לקראת סוף הרומן, בספרים השביעי והשמיני. האחת היא סצינת חלום מפורטת, שהגן משמש לה אתר מרכזי, ועל רקעו מתרחשת סדרה של הקשרויות אירוטיות בין וילהלם ודמויות מעברו, שמדגימות את היותו של הגן מצע להיווצרותה של תשוקה הנעה בכיוונים מגוונים, ללא מושא ברור ויעד, ברוח תורתם של דלז' וגואטרי. השנייה, שבה וילהלם מלווה את פליקס אל הגן, מדגישה את השינוי שהוא עובר – המתגלם באקט המכשיר אותו פָּאָב ומחזק את זיקתו לעולם. באמצעות סקרנותו של פליקס וידיעותיו של הגנן, וילהלם חווה את הטבע מתוך התוודעות מחודשת. הגן, שבו מתקיימות במקביל הסדרה תרבותית וצמיחה אורגנית, מהדהד את מורכבותה של התהוות הסובייקטיביות: תהליך שבו דאגה, אחריות ואיזודאות שזורות זו בזו.

במסגרת הפרק השני אני מציע גם "התערבות" בקריאה מקבילה של שירת תור הזהב העברי בספרד המוסלמית. אף על פי שגתה ככל הנראה, כלל לא הכיר שירה זו, יצירתו של שמואל הנגיד מציעה מסגרת פואטית להשוואה ולהבנה מחודשת של תפיסת הגן אצל גתה. שירתו של הנגיד, הנטועה במסורת השירה

הערבית אך משמרת זיקה לטקסט המקראי – ובפרט לשיר השירים – מציגה את הגן כמקום של ריבוי חושי וחילופים תרבותיים. בשיר "יהוסף יט", מזמין יהוסף, בנו של הנגיד, את אביו אל תוך הגן – היפוך תפקידים שאני מציע לקרוא כמהדהד את האופן שבו פליקס מזנק אל הגן בפרק השמיני של רומן החניכה "וילהלם מייסטר", כשאביו בעקבותיו. דימוי הגן המעגלי, הנקשר לתנועת הכוכבים וליצירה טקסטואלית, מקביל לתפיסתו של גתה את הגן כמקום מקוטע אך הרמוני, בעל זיקה פלנטרית לגופי השמיים. האווירה החגיגית והחושנית בגן, מדגישה הן את הויטאליות של הקיום בגן, והן את הכיליון הצפוי.

ברומן **קרבה מתוך בחירה** חלה תמורה נוספת באופני הייצוג הגן ביצירתו של גתה. הגן מופיע כאן בקנה מידה של תכנון נוף, ובזיקה למתחים מגדריים ולביקורת על מוסד הנישואין. מסצינת הפתיחה משמש הגן כמצע לדיון ביחסים בין אדוארד ושרלוטה, אך גם כמבשר של התפוררות נישואיהם, ועד לתוצאה הטראגית בסופו של הרומן. המתח התכנוני בין הגן הצרפתי לגן האנגלי, שמפציע בורתו, זוכה כאן לפיתוח נוסף, ומשוככל יותר, שקשור גם להעמקת הידע של גתה בנושא.

בפאוסט, סצנות הגן – ובעיקר אלו הקשורות בפרשת גרטכן – נשענות על עיסוקו של גתה בטקסטים מקראיים, ובייחוד בשיר השירים. **בפאוסט**, גתה מרחיב מוטיב זה כדי לבחון את אייציבותה של התשוקה האנושית ואת שבריריותו של הסדר המוסרי. הגן שהיה אצל ורתר מרחב של הרהור וקריאה נעשה כאן למרחב של אובדן, מניפולציה וקונפליקט רוחני. הקישור בין מערכת היחסים של פאוסט וגרטכן לשפת שיר השירים, מדגיש את המתח בין אהבה אלוהית לתשוקה ארצית, וחושף את הגן כמרחב שבו כוחות אלו מתמזגים ונאבקים.

הפרק השלישי, החוסה תחת המילה **Verwandlung** (גלגול, מטמורפוזה), עוסק בעיקר בקובץ השירה המאוחר של גתה **הדיואן המערב-מזרחי** (1819, 1827), שנכתב בזיקה לעניין הלמדני שגתה גילה במסורות ספרותיות מן המזרח – בעיקר הפרסית, אך גם הערבית והעברית. בדיואן, הגן הופך למרחב תרבותי חוצה גבולות, המושפע מהשירה הפרסית ומשקף סובייקטיביות פלנטרית ופתיחות רדיקלית. בפרק זה שילבתי התערבויות שונות מן הספרות הפרסית הקלאסית.

בדיואן, עיסוקו של גתה במסורות פרסיות, ערביות ואסלאמיות מגיע לביטוי המעמיק ביותר. אף כי הגן אינו מופיע ביצירה זו באופן גלוי, הוא נוכח כמרחב של הדהוד רבת-רבנותי, הנשען על מסורות אסלאמיות, אך גם מבטא התכה יצירתית אישית של גתה. בהשראת שירתו של חאפז ותרגומיו של המזרחן והדיפלומט האוסטרי יוזף פון האמר-פורגשטאל, גתה יוצר מסע פואטי המשלב בין השפעות מזרחיות לבין מסעו האישי, הפיזי, למחוזות נעוריו בסביבות הריין, ובפרשיית אהבתו עם מריאנה פון זילאמר. כך מתפתחת תנועה מהמודלים הספרותיים המוקדמים שלו לעבר קול פואטי בשל, היברידי ובין-תרבותי.

מוטיב הטרנספורמציה (**Verwandlung**) מגדיר שלב זה ביצירתו המאוחרת של גתה, שבו התנועה – הן במובן הפיזי והן במובן הסמלי – מעצבת מחדש את הסובייקטיביות. תוך הישענות על דמויות כמו

מוחמד והגר, **הדיואן** של גתה מתאר מסע פואטי המאופיין בנדודים, הגירה והתיישבות מחדש. מסע זה משקף את הרעיון של דלו וגואטרי בנוגע לתנועה נוודית, שבה זהויות מקובעות מתערערות והסובייקט מתעצב באמצעות מפגשים דינמיים עם אחרות.

כדי להאיר את בחירותיו הפואטיות של גתה ב**דיואן**, אני מציע קריאה מקבילה ב**גולסתאן** למשורר הפרסי הקלאסי סעדי. תיאורו של סעדי את הגן הן כישות פיזית והן כמטאפורה ליצירה פואטית מרובת פרקים, מהווה נקודת השוואה חשובה לשימוש של גתה בטרופ של הגן. במבוא ל**גולסתאן**, חברו של המשורר נכנס אל הגן כדי לקטוף ורדים, אך נשבה בריחם ושוכח את מטרתו. הגן מוצג כמרחב של שיכרון ושל תשוקה, ושל ידע אלוהי המתגלם ביפי הבריאה שמבלבל וטורף את החושים עד לאובדן "אוריינטציה" – רגע של בלבול שהוא גם תנאי להתכוונות מחודשת של הסובייקט. בהמשך הפרק אני מציע התערבות נוספת באמצעות קריאה ב**לילה ומג'נון** לניזאמי, סיפור יסוד בתרבות הפרסית, שזכה לעיבודים רבים, שהידוע בהם הוא של ניזאמי. אזכורו של גתה את הסיפור ב**דיואן** מסמן את היותה של התשוקה לא התרחשות בעלת נקודת סיום, אלא התכוונות מתמדת.

ההתערבות השלישית בפרק זה עוסקת ב**סאקי נאמה** של חאפז. דמות הסאקי, המוזג, ממחישה את המתח בין הנאה גשמית להתעלות רוחנית – מתח שגתה עצמו חוקר ב"ספר המוזג" שנכלל ב**דיואן**. המוזג אינו רק ספק היין, שמאפשר בריחה אל המציאות, אלא גם מושא תשוקה ומדריך רוחני למצבי שיכרון – מצבים שבהם גבולות העצמי מיטשטשים והסובייקט נפתח לאופני תפיסה חדשים.

באפילוג אני תוהה מה נותר כאשר הגן עומד בשלכת, פוסק מלבלבו, מנסה להאיר את החללים החשוכים, שלא השכלתי להאיר במרוצת הדוקטורט, ומציב שאלות שילוו חקירה עתידית במרחביה של ספרות הגן של גתה, ומעבר לה.

לסיכום, גניו הספרותיים של גתה מציגים סובייקטיביות הצומחת מתוך פרדוקס – כזה הטעון בו זמנית בסבל ובשחרור, בסדר ובכאוס, בטיפוח ובהרס. עבודתי מציעה כי הגן ביצירותיו של גתה משמש מודל רבעוצמה להבנת עיצוב הסובייקט בספרות הגרמנית, המושפע ממפגשים בין-תרבותיים והקשרים גלובליים. באמצעות בחינה מחודשת של יצירתו לצד הגנים הספרותיים במסורות הפרסית והעברית, אני מראה כיצד עיסוקו של גתה בעולמות תרבותיים אלה מעצב מחדש מושגים דוגמת תשוקה, טרנספורמטיביות וסובייקטיביות. גישה זו לא רק מרחיבה את תחום חקר גתה, אלא גם מציבה את הספרות הגרמנית סביב 1800 בהקשר רחב יותר, עולמי, הן במובנו ההשוואתי והן במובנו הפלנטרי.